

Філософські науки

УДК 130.122

П'янзін Сергій Дмитрович

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії, соціальних і політичних наук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Pianzin Serhii

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Philosophy, Social and Political Sciences

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkassy

Василенко Марина Петрівна

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри слов'янської філології,

зарубіжної літератури та методики навчання

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Vasylenko Maryna

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Slavic Philology,

Foreign Literature and Teaching Methods

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkassy

**ОСОБЛИВОСТІ АКСІОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ У
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ РАННЬОГО НОВОГО
ЧАСУ (16–18 ст.)
PECULIARITIES OF AXIOLOGICAL IDEAS IN WESTERN
EUROPEAN PHILOSOPHY OF THE EARLY MODERN PERIOD (16th–
18th CENTURIES)**

Анотація. У статті досліджуються особливості аксіологічних уявлень у західноєвропейській філософії раннього Нового часу (16–18 ст.) та виявляються характерні риси конкретних аксіологічних ідей цього історичного періоду. Піддаються узагальнюючому осмисленню аксіологічні міркування Ренесансу, скептичної філософії (М. Монтень, Б. Паскаль, П. Бейль), раціональної філософії (Р. Декарт, Б. Спіноза), сенсуалістичної філософії (Т. Гоббс). Обґрунтовується, що саме в цей історичний час відбулися дефетишизація і демістифікація цінності та поєднання ціннісної сфери життя з соціально-історичною практикою.

Ключові слова: аксіологія, цінність, ціннісна сфера, ціннісна діяльність, історична практика.

Summary. The article examines the peculiarities of axiological ideas in Western European philosophy of the early modern period (16–18 centuries) and reveals the characteristic features of specific axiological concepts of this historical time. Axiological considerations of the Renaissance, skeptical philosophy (M. Montaigne, B. Pascal, P. Bayle), rational philosophy (R. Descartes, B. Spinoza), sensualist philosophy (T. Hobbes) are amenable to generalization. It is substantiated that it was during this historical time that the defetishization and demystification of value and the combination of the value sphere of life with socio-historical practice took place.

Key words: axiology, value, value sphere, value activity, historical practice.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Однією з головних перешкод на шляху усвідомлення значущості поняття цінності у науковій свідомості є те, що воно видається зрозумілим і начебто не вимагає копіткої рефлексії і дескрипції. Однак такий підхід є дещо однобічним, оскільки лишає поза увагою той факт, що цінність є об’єктивним і

одночасно суб'єктивним феноменом. Так інтерпретована цінність є зрощенням чуття і ratio. Тим зрощенням, яке, з одного боку, вплетене в природні процеси, оскільки людина як біологічна істота продовжує природні стихії (тілесність і чуттєвість), а з другого боку, «випадає» з природної необхідності в свободу, адже людина – істота соціальна (свідомість і раціональність). Цей об'єктивно-суб'єктивний феномен є, по суті, «кентавром» світу природно-чуттєвого і світу раціонально-соціального. Отже, «феномен цінностей може бути представлений як істотна характеристика свідомості» і водночас «з цього ніяк не витікає ніби цінності повністю зумовлені буттям суб'єктів» [1, с. 68].

Проблема цінності набуває особливої гостроти передусім у своєму онтологічному і гносеологічному вимірах. Більше того, певні тлумачення цінності й інтерпретація функціонування ціннісного як такого дозволяють судити про вихідні положення філософування і можуть розглядатися своєрідним лакмусовим папірцем для позначення конкретних філософських систем. А звернення до розгляду поняття цінності в контексті історії філософії, спроб об'єднання різних позицій щодо генези та існування цінностей змушує повернутися до обговорення і з'ясування тих незлагодженостей, через які виникають суперечливі точки зору.

Розгляд історії проблеми цінності в європейській філософсько-культурній традиції епохи раннього Нового часу може полегшити осягнення цього поняття у тій чи іншій філософській системі. Втім, наша історична розвідка аксіологічної проблематики буде містити тільки необхідні етапи осмислення цієї філософеми, які актуальні для нас, і тому не може вважатися повною.

Мета статті – проаналізувати особливості аксіологічних уявлень у західноєвропейській філософії раннього Нового часу (16–18 ст.) в цілому та самої цінності, зокрема, таким чином, щоби виявити характерні риси конкретних аксіологічних концепцій цього історичного періоду.

Виклад основного матеріалу. Попередньо зауважимо, що розуміння цінності в епоху Відродження в цілому зберігало три середньовічні лінії: платонічну (через неоплатоніків), римсько-стоїчну (через Августина) і аристотелівську (через Аверроеса) [2]. І водночас ренесансне тлумачення цінності в межах цих традицій ускладнюється антропологічною тенденцією і новою картиною світу, в якій людина сприймалася співвіднесеною з Богом. Важливою є також та естетико-етична інтенція у розумінні цінності (через естетичне переживання добра та істини добродійного життя і справжнього пізнання), що переважала в цей час. Проте найголовніше, що зробив Ренесанс – це звільнення ціннісної проблематики з кола природної телеології і теології. Дискутуючи з Платоном, Аристотелем і християнською догматикою, Відродження обґрунтовує, що ціннісна практика, в якій людина існує і з позиції якої судить, базується не на причинності природи, а сама створює смисли, стає доцільною завдяки суспільству. Починаючи саме з цієї культурної епохи, думка про цінності остаточно зв’язується з практикою в її історичній осмисленості. Дійсний простір ціннісної діяльності людини будується всередині, позбавленої цінностей і цілей, природи і виявляє себе як самостійну і специфічну сферу, що співпадає з історичною практикою, стає окремим виміром буття.

А от у філософії раннього Нового часу забарвлений скепсисом емпіризм М. Монтеня пов’язує раціональність з протилежним їй світом досвіду і остаточно переборює античну і середньовічну догматизацію цінності як незмінної, завжди рівної собі сутності. Він дискредитує саму установку бажати одне і те ж і ненавидіти одне і те ж протягом усього життя, тлумачачи її як догматичний міф, народжений античним раціоналізмом.

М. Монтень не обмежується простою фіксацією розмаїття ціннісного досвіду, а намагається виявити його загальне. Так, цілком у дусі

майбутнього раціоналістичного 17 ст. звучать його слова: «Жодна чеснота не прикрашає фальш, правда несумісна з гріхом» [3, с. 60]. Р. Декарт і Дж. Локк пізніше майже буквально повторять їх. Однак при цьому М. Монтень вважає джерелом цінностей, як і стоїки, сумління, в якому розум і чуття, світ і людина сплавляються в одне, цінності – суть ми самі, а самі ми зникаємо за цінностями. У зв'язку з цим він ставить цінності в залежність від питання про критерій ціннісних суджень.

Суб'єктивно забарвлені ціннісні уявлення скептицизму спрямовані проти абсолютного і постають як найменша форма, в якій реальна людина знову оволодіває цінностями «природної» поведінки. Визнання явного роздвоєння між загальним та індивідуальним ціннісними світами є для нього зворотною стороною існування відчужених від індивіда ціннісних установок – героїзму, слави, самовідданості і т. д., які насправді є ніщо інше, як цінності-фетиші, що заважають людині жити щасливо [4, с. 261-262]. Оскільки між суб'єктивними та надіндивідуальними цінностями дійсно існує антагонізм, то його можна подолати тільки за допомогою ціннісного самоаналізу і дефетишизації [3, с. 28-42]. Роздуми над цією суперечністю складають головну ціннісну лінію монтенівських «Проб».

П. Бейль підняв монтенівський скептицизм до рівня історичної критики і переніс ціннісну проблематику на ґрунт історичного досвіду, що дозволило значно поглибити розуміння соціальної сутності ціннісного парадоксу між благими намірами і порочними вчинками. Він показав перехід від теоретичних принципів до їхнього конкретного втілення, при якому ціннісні наміри зазнають таких змін, що досить часто приховують реальну мотивацію вчинків. Проте таке приховування не може бути виправданим, оскільки, «якщо можна бути "релігійним" одночасно зі "злочинцем", якщо "пізнання душі не є причиною наших вчинків", то відкривається пролом у всесвіті віри» [5, с. 4]. Більше того, не загальні уявлення голови, а цінності серця визначають і обумовлюють людські дії і

вчинки. У цьому пункті аксіологічна позиція П. Бейля збігається із «філософією серця» Б. Паскаля. Однак, якщо останній, ставлячи під сумнів можливості ratio, апелює до аргументів серця, тобто цінностей, що сприймаються ірраціонально, то П. Бейль, обґрунтовуючи розходження між мисленням і дією, не заперечує логосності цінностей, діалектики співвідношення принципів ratio і кордоцентричних бажань. У цьому він виходить за рамки філософської культури 17 ст. і випереджає більш пізній аналіз людини. З того факту, що не лише ratio визначає людські вчинки, він робить суттєві висновки:

1) людина може логічно міркувати, але не завжди логічно діяти [6, с. 401];

2) розходження між дією розуму і конкретною дією виявляє, що за нагромадженням теоретичних постулатів ховається жива особистість, яка приймає рішення відповідно до своїх конкретних цінностей;

3) людина настільки ж тверда у своєму практичному егоїзмі, наскільки щиросердна у помислах розуму [7, с. 414-415].

Таким чином, П. Бейль приходять до необхідності розмежування теоретичного і практичного розуму та їх ціннісних сфер, що пізніше завершить І. Кант. При цьому П. Бейль залишиться на позиції матеріально-предметного розуміння природи цінностей.

Ціннісні роздуми Б. Паскаля відрізняються від бейлівських тим, що наголошують на екзистенціально-символічному аспекті цінностей, що деякою мірою є продовженням думок М. Кузанського, з одного боку, а з іншого, продовжуються в багатьох філософських концепціях 19–20 ст. (С. К'єркегор, Е. Кассіер, М. Шелер, К. Ясперс та ін.). Окремо варто відзначити зв'язок ціннісного філософствування Б. Паскаля з кордоцентричною традицією в українській філософії (Г. С. Сковорода, П. С. Юркевич), яка більшою мірою паскалівського типу, чим бейлівського.

Поряд зі скептичною філософією цінностей людини стоїть раціоналістична філософія, що спрямована проти хаосу цінностей релятивного світу. Розум не просто урівноважує їх, а прагне надати людському життю саме розумного смислу. Він виступає в якості вищої інстанції для особистості, бо тільки в розумі й через розум емпіричне буття отримує ціннісну санкцію, дозвіл на існування. Філософи-раціоналісти (Р. Декарт, Т. Гоббс, Б. Спіноза та ін.) виходять з переконання, що тільки ratio людини є джерелом і основою справжніх, а не спотворених цінностей. Цінності у них не трансцендентні сутності, що наперед задані людині, а стан розумної істоти. Більше того, віра в розум стає цінністю.

Залежно ж від того, як тлумачиться механізм відповідності інтересів людей та їх моральних норм ціннісним нормам розуму, з'являються різні варіанти ціннісних систем. Якщо скептична філософія вийшла на рубежі суспільно-історичного пояснення природи цінності, то раціоналістична філософія 17–18 ст. перейшла до її природничо-наукового тлумачення, рішучий поворот до якого зробив Р. Декарт. В його ціннісній системі, що прослідковується в роботах «Пристрасті душі», в третій частині «Міркувань про метод» і листах до принцеси Єлизавети Пфальцської, механістичне пояснення психічних процесів означає власне перехід до аналізу ціннісної діяльності душі як об'єктивно-каузального явища. У «Пристрастях душі» він виокремлює дві сфери-антиподи: тілесну і духовну. Між ними знаходиться поле емоцій-цінностей, яке складається з шістьох почуттів, що, як приводні ремені душі та спонукальні сили тіла, надають діям суб'єкта постійності. На цьому полі узгоджуються завдяки цінностям механічна детермінація і світ духовності. Цим Р. Декарт демістифікує цінності й розуміє їх як систему рефлекторних механізмів тіла. Проте через те, що тіло і дух ним різко протиставляються, він робить висновок, що цінності здатні вироджуватися в перекручені насолоди, набувати самоцільного значення, вводити пізнавальну здатність в оману,

яка виникає внаслідок того, що воля, піддаючись цінностям-мотивам, обирає, керуючись не істиною, а перевагою дурної емпірії.

Б. Спіноза дотримується тих же думок відносно ролі ratio, але на відміну від Р. Декарта дає своєрідну ціннісну «феноменологію» повсякденності й свідомості, які характеризуються як телеологічні й антропоморфні. Розмірковуючи про автономність і гетерономність людської поведінки, оголошує її рабинею афектів. Однак цінності й оцінки, пов'язуючись з афектами, одночасно є «способи мислення або поняття, які ми утворюємо з порівняння речей один з одним. Таким чином, одна і та ж річ може бути в той самий час доброю, поганою і байдужою» [8, с. 89]. Вони є лише засобом для удосконалення людської природи.

Механіка у філософії Т. Гоббса відмовилася від ідеї якісного розуміння природи і постулювала існування якісно однорідних часток, що підкоряються ряду елементарних законів, від чого зміст поняття «буття» змінився. Адже, якщо частки підкоряються законам, але закони не є частками, хоча сприймаються, як матеріальні, то існують дві форми буття: частки і їх відносини.

Подолавши метафізичну субстанціональність, він послідовно розповсюдив механічний матеріалізм на ціннісну систему людей. Цінності соціальних часток (егоїстичних індивідів) Т. Гоббс показує як особливого роду відносини між ними. Людина зображується пунктом, у якому перетинаються суспільно-економічні відносини, бо: «Вартість, або цінність, людини є, подібно до всіх інших речей, її ціною, тобто вона складається з того, що можна дати за використання її сили, і тому вона не абсолютна, а залежить від потреби в ній і оцінки іншого» [9, с. 125]. Він розглядає цінність через вартість, а «економізуючи» цінності знижує їх до користі й голого інтересу. Отже, за його думкою, цінність не є самодостатньою у собі вимогою, силою чи буттям трансцендентної ідеї, бо «не існує ні *finis ultimus* (кінцевої мети), ні *summum bonum* (найвищого

блага), про які йдеться в книжках старих філософів моралі» [9, с. 132]. Утім є розумний суб'єкт, який сам породжує те, що має ціну. Гоббсівське поєднання механіки зі сенсуалістичною етикою визначило лінію Б. Мандевіля, І. Бентама, Ж.-О. Ламетрі, К. Гельвеція та ін.

На противагу стоїчно орієнтованій ціннісній системі раціоналістів виникла епікуреїчно спрямована система, першим систематизатором якої був Дж. Локк. А звідси лише крок до найважливішої ідеї Просвітництва – ідеї природних властивостей людини. Відповідно, джерело цінностей убачається в найпростіших реакціях тіла – прагненні до приємного і уникнення болю. Евдемонічна «аксіологія» тлумачить цінність як те, що об'єднує різні рівні суцього, гармонічно синтезує внутрішні прагнення і зовнішній загальнозначущий образ життя. При цьому евдемонізм Просвітництва можна розділити на натуралістичний (Д. Юм, А. Сміт, К. Гельвецій) і пантеїстичний (А. Шефстбері, Ж.-Ж. Руссо).

Висновки. Таким чином, підкреслимо такі головні моменти. По-перше, під впливом естетико-етичної інтенції у розумінні цінності в Ренесансі відбулося звільнення ціннісної проблематики з кола теології і природної телеології, а аксіологічна думка остаточно стала поєднаною з людською практикою. А завдяки скептицизму сталася дефетишизація ціннісної сфери соціального життя (М. Монтень), яке зазнало історичної критики та було перенесено на ґрунт історичного досвіду (П. Бейль). Була аргументована позиція, що дійсний простір ціннісної діяльності людини будується всередині, позбавленої цінностей і цілей, природи і проявляється як самостійна сфера, що стає окремим виміром буття.

По-друге, раціоналістична філософія також була спрямована проти хаосу суб'єктивних оцінок з одночасним пошуком усталених цінностей релятивного світу. Відповідно, обґрунтовувалася позиція, що лише *ratio* надає життю саме розумного смислу, а не просто урівноважує оцінки, які або постають як система рефлексорних механізмів тіла (Р. Декарт), або

виникають під дією афектів (Б. Спіноза), або є проявом трансформованого інтересу егоїстичних індивідів (Т. Гоббс). Тільки в розумі й через розум емпіричне буття отримує ціннісну санкцію. Цінності тут не трансцендентні сутності, а демістифікований стан розумної істоти. Більше того, через цінність «істина» віра в розум також перетворюється на цінність.

По-третє, цінність є трансісторичним феноменом зі складною ієрархією смислу, а відтак, виконуючи регулятивну і культуруотворювальну функції, підлягає дескрипції і вимагає копіткої рефлексії.

Література

1. Підлісний М. М., Шубін В. І. Філософія цінностей: історія і сучасність. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 177 с.
2. П'янзін С. Д. Аксіологічні дистинкції у філософії Середньовіччя. *Вісник Черкаського університету. Збірник наук. праць*. Черкаси : ЧНУ, 2009. Вип. 170. С. 118–124.
3. Монтень М. Проби : у 3 т. К. : Дух і літера, 2006. Т. 2. 515 с.
4. Монтень М. Проби : у 3 т. К. : Дух і літера, 2006. Т. 1. 365 с.
5. Bayle P. *Pensées diverses sur la comète*. URL: <https://journals.openedition.org/assr/14683#:~:text=Si%20«%20les%20opinions%20ne%20sont,l%27univers%20de%20la%20croyance> (дата звернення: 10.07.2023).
6. Bayle P. *Pensées diverses, écrites à un docteur de Sorbonne a l'occasion de la comète qui parut au mois de décembre 1680-1683-1694*. V. 1. URL: https://books.google.com.ua/books?id=i489AAAАсAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 10.07.2023).

7. Bayle P. Pensées diverses, écrites à un docteur de Sorbonne a l'occasion de la cométe qui parut au mois de décembre 1680-1683-1694. V. 2. URL: https://books.google.com.ua/books?id=FzY2nCXRsOIC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=CXLI&f=false (дата звернення: 10.07.2023).
8. Spinoza B. The Ethics. URL: <https://www.globalgreyebooks.com/ethics-spinoza-ebook.html> (дата звернення: 10.07.2023).
9. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. К. : Дух і Літера, 2000. 606 с.